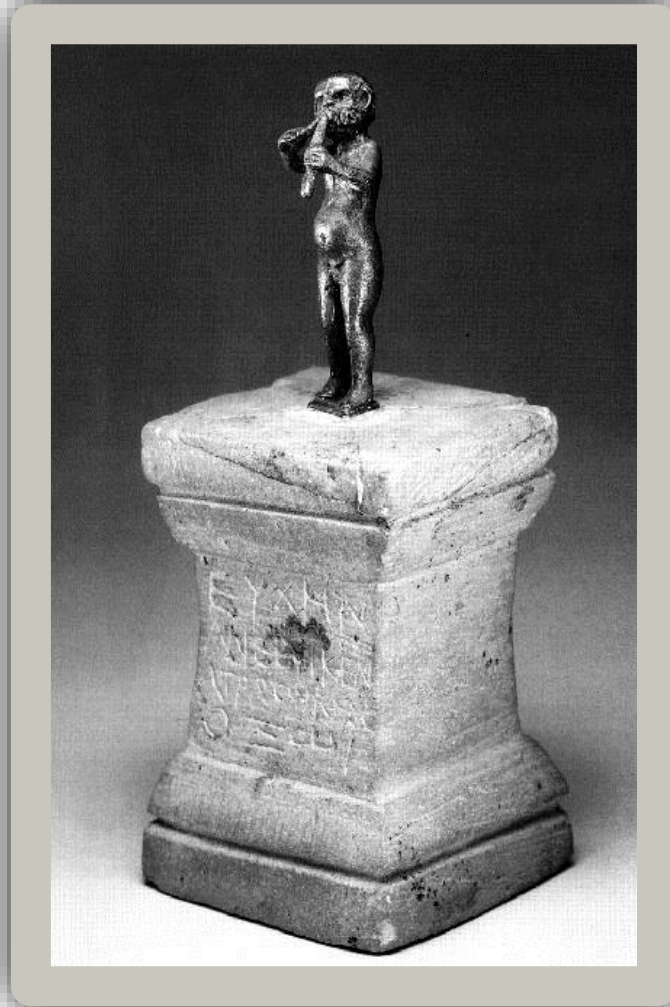

Religie aan de Oxus:

Hellenistisch Bactrië aan de hand van de tempel met getande nissen en de Oxustempel

Bachelorscriptie Geschiedenis

Student: Robin Achterstraat
Docent: Floris van den Eijnde
Cursus: Onderzoeksseminar IIIC – Heilige Plaatsen
Datum: 18-06-2015
Woorden: 8441

Inhoudsopgave:

1. Inleiding	p. 3
2. Methode	p. 5
3. Status Quaestionis	p. 6
4. Kort overzicht van Bactrië	p. 7
5. Aï Khanoum: de tempel met getande nissen	p. 10
6. Takht-e Sangin: de Oxustempel	p. 17
7. Conclusie	p. 22
8. Bibliografie	p. 24

1. Inleiding

Bactrië was een regio in Centraal-Azië dat delen van het huidige Afghanistan, Tajikistan en Oezbekistan omvatte. Na de veroveringen van Alexander de Grote aan het eind van de vierde eeuw v. Chr. maakte Bactrië kort onderdeel uit van het Seleucidenrijk tot het halverwege de derde eeuw v. Chr. een onafhankelijk hellenistisch koninkrijk ging vormen. Als politiek autonome staat bestond hellenistisch Bactrië iets meer dan een eeuw (van ca. 250 – ca. 140 v. Chr.). Gedurende deze periode breidde het zich uit naar andere delen van Afghanistan en het Indiase subcontinent. Invallen van nomadische stammen uit Centraal-Azië maakten een einde aan de politieke autonomie van hellenistisch Bactrië. De hellenistische cultuur die hier tot bloei was gekomen duurde echter voort.

De tempel met getande nissen in Aï Khanoum en de Oxustempel in Takht-e Sangin zijn de twee bekendste en best opgegraven tempels uit de hellenistische periode van Bactrië. Beide tempels zijn gemaakt volgens een Iraanse bouwstijl. Het ontstaan van tempels in de Iraanse bouwstijl in hellenistisch Bactrië is een kwestie die tot op heden nog niet goed verklaard is. In dit artikel wil ik aan de hand van de architectuur en de archeologische vondsten van twee van deze tempels, de tempel met getande nissen in Aï Khanoum en de Oxustempel in Takht-e Sangin, hierop een antwoord geven. Mijn uitgangspunt is dat de vorm van deze tempels verklaard kan worden door te kijken naar de etnische identiteit die de Bactrische heersers wilden neerzetten. Deze kwestie is belangrijk omdat het ons meer zal vertellen over de Bactrische elite, met name in de manier waarop zij zichzelf wilde neerzetten. Uiteindelijk kan dit licht werpen, niet alleen op de geschiedenis van Bactrië, maar op de geschiedenis van het hellenisme in zijn geheel.

Omdat hellenisme een veelomvattende term is, is het belangrijk om het nader te definiëren. Met hellenisme doel ik op de periode na het overlijden van Alexander de Grote (323 v. Chr.), waarin de Griekse cultuur in veel opzichten toonaangevend was in de gebieden die hij had veroverd. Tegelijkertijd wordt het hellenisme gekenmerkt door het belang van lokale invloeden, met name op cultureel en religieus vlak. Eigenlijk kan er niet makkelijk worden gesproken van een eenduidige Griekse identiteit, aangezien deze van polis tot polis verschilde. Toch vind ik het wel een nuttig label om zo de Griekse identiteit tegenover andere etnische identiteiten af te kunnen zetten.

In de bestudering van etnische identiteit zijn er in de loop van de 20ste eeuw twee belangrijke tegengestelde perspectieven naar voren gekomen, het primordialistische perspectief en het instrumentalistische perspectief.¹ Volgens het primordialistische

---

¹ M. Díaz-Andreu, *Ethnic Identity and Ethnicity in Archaeology*, International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences, Second Edition (2015), p. 102

perspectief wordt men geboren met een etniciteit, die als eigenschap inherent is aan het individu. Het instrumentalistische perspectief gaat er daarentegen van uit dat mensen beschikken over een etnische identiteit. Deze identiteit is niet statisch maar fluide doordat zij mee ontwikkeld met de sociale omstandigheden. Tegenwoordig wordt er in de sociale wetenschappen vooral uitgegaan van het instrumentalistische perspectief, waarbij men uitgaat van een sociaal geconstrueerde en subjectief beleefde etnische identiteit.² Een interessante toevoeging op het instrumentalistische perspectief vormt de definitie van etnische identiteit van de Amerikaanse politicoloog Paul Brass. Volgens Brass wordt een etnische identiteit geschapen door een elite, die zichzelf ófwel wil beschermen, rechtvaardigen of verrijken óf een combinatie hiervan. Een elite bereikt dit door onderdelen van een cultuur of culturen bij elkaar te voegen, te vervormen of door zelf nieuwe onderdelen te ontwikkelen met als einddoel zichzelf als vertegenwoordigers van de overheerste groep te presenteren.³ Brass houdt zich met name bezig met vraagstukken over etniciteit en nationalisme in de moderne tijd, maar zijn begrip van etnische identiteit lijkt mij goed toepasbaar op vraagstukken uit andere periodes van de geschiedenis. Eén van de gebieden waar deze combinatie, een instrumentalistisch perspectief en Brass' begrip van etnische identiteit, naar mijn overtuiging uitkomst kan bieden is de, op het eerste gezicht vreemde, kwestie van Iraanse tempelbouw in hellenistisch Bactrië.

Geschreven bronnen over Bactrië zijn zeer beperkt en degenen die wel zijn overgeleverd zijn vaak fragmentarisch. Wat wij wel tot onze beschikking hebben zijn de archeologische vondsten in de regio, die sinds de 20ste eeuw een enorme vlucht hebben genomen. Door recente opgravingen, met name in Aï Khanoum en Takht-e Sangin, is onze kennis over de hellenistische periode van Bactrië enorm toegenomen, maar zijn er tegelijkertijd veel nieuwe vraagstukken opgekomen. Een van die vragen betreft de bijzondere vorm van de tempels die op die sites zijn opgegraven. Het gaat om de tempel met getande nissen in Aï Khanoum en de Oxustempel in Takht-e Sangin, die beiden overwegend de Iraanse architecturale stijl volgen. De tempel met getande nissen en de Oxustempel zijn goed met elkaar te vergelijken omdat ze zich beiden aan de Amu Darja bevinden (op minder dan 100 kilometer afstand van elkaar), op ongeveer dezelfde periode gedateerd zijn omdat ze bovendien goed bewaard zijn gebleven. Het interessante is dat beide tempels in de hellenistische periode gebouwd zijn, waarschijnlijk nog onder Seleucidisch bestuur. Van de Seleuciden is het bekend dat zij lokale culten respecteerden en met rust lieten en dat zij nieuwe tempels, afgezien van de tempel van Mardoek in Babylon, in de Griekse stijl bouwden.⁴ Ik zoek daarom een verklaring waarom de Griekse heersers van hellenistisch Bactrië afwijken van de Griekse architecturale stijl voor hun tempels. Ik zal beargumenteren dat dit fenomeen te verklaren is aan de hand

---

² De Vos, G. A. and Romanucci-Ross, *Ethnic identity: a psychocultural perspective*, Ethnic identity: creation, conflict and accommodation, 34979. Walnut Creek CA. (1995), p. 350

³ P. Brass, *Elite competition and the origins of ethnic nationalism*, University of Santiago de Compostela (1993), p. 111

⁴ D. Potter, *Hellenistic Religion*, hoofdstuk uit "A companion to the Hellenistic world" ed. Andrew Erskine, Blackwell Publishing Ltd. (2003), p. 422

van het eerder beschreven instrumentalistische perspectief gekoppeld met Brass' definitie van etnische identiteit.

2. Methode

Een archeologische site, zoals een tempel, kan niet los worden gezien van de etnische identiteit waarin het is voortgebracht.⁵ Het is echter ook geen reflectie hiervan, aangezien de etnische identiteit zelf een sociale constructie is. In plaats daarvan moet het worden gezien als een projectie van de heersende elite. Vanuit deze gedachte zal ik aan de hand van een archeologische analyse aantonen dat de architectuur en de overige materiële overblijfselen van deze tempels ons een indruk kunnen geven van de etnische identiteit die de Griekse heersers van hellenistisch Bactrië aan hun onderdanen wilden opleggen. Elk materieel element, van tempeldecoratie tot potscherven, kan daarom een bijdrage leveren aan ons beeld van de heersers van hellenistisch Bactrië. Het moet worden benadrukt dat het beeld dat de elite van hellenistisch Bactrië van zichzelf wilde neerzetten vooral praktisch van aard moet zijn geweest, met het oog op het behouden van de heerschappij. Vanuit deze gedachte hoop ik ook meer te kunnen zeggen over de rest van de maatschappij.

Om de Iraanse bouwstijl in hellenistisch Bactrië van de tempel met getande nissen in Aï Khanoum en de Oxustempel in Takht-e Sangin te verklaren ben ik aangewezen op een combinatie van opgravingsverslagen en van beschrijvingen uit secundaire literatuur. Voor Aï Khanoum gaat het vooral om het werk van opgraver Paul Bernard. De opgravingsverslagen van Takht-e Sangi, van Picikjan en Litvinskij, zijn geschreven in het Russisch en daarmee voor mij niet toegankelijk. Voor informatie over de Oxustempel leun ik daarom op het Duitstalige werk van historica Lindström. Na de status quaestionis en een kort overzicht van de geschiedenis van Bactrië zal ik eerst de tempel met getande nissen in Aï Khanoum en vervolgens de Oxustempel in Takht-e Sangin bespreken.

---

⁵ F. Curta, *Ethnic Identity and Archaeology*, in *Encyclopedia of Global Archaeology* ed. Claire Smith, Springer Reference (2014), p. 2509

3. Status Quaestionis

De Britse historicus William W. Tarn (1869-1957) was de eerste die zich Bactrië serieus heeft onderzocht. In *"The Greeks in Bactria and India"* (1938) verklaarde hij openlijk dat het een van zijn doelen is om de geschiedenis van de Grieken in het oosten terug te winnen voor de classici, aan wie het volgens hem toebehoort. De Britse historicus Edwyn Bevan (1870-1943) zag het oostelijke deel van de hellenistische wereld als onontwikkeld, decadent en grillig en de Griekse aanwezigheid als een poging om het Oosten te beschaven.⁶ De Grieken faalden hier uiteindelijk omdat ze geleidelijk toegaven aan de decadentie van het oosten en daarmee langzaam "oriëntaliseerden". Beide studies kunnen worden gekenschetst als oriëntalistisch, zoals omschreven door de Palestijns-Amerikaanse literatuurwetenschapper Edward Saïd.⁷ Vanaf de jaren '60 en '70 was er sprake van een paradigmaverschuiving wat betreft de studie van hellenisme in het oosten.

Dit had enerzijds te maken met ontwikkelingen in de formele wetenschapsfilosofie, met name de opkomst van het postmodernisme (onder denkers als Derrida, Lyotard en Foucault). Anderzijds was er sprake van een toename in het beschikbare bronnenmateriaal. Grote opgravingen, zoals die van Aï Khanoum en Takht-e Sangin (die later uitgebreid besproken zullen worden), werden met name in de tweede helft van de twintigste eeuw uitgevoerd. Deze twee opgravingen hebben een grote impact gehad op onze kennis van hellenistisch Bactrië. Het is daarom ook niet verassend dat deze periode leidde tot de vorming van nieuwe paradigma's. In *"From Samarkhand to Sardis"* (2013) schetsten historica's Amélie Kuhrt en Susan Sherwin-White het Seleucidenrijk (en daarmee Bactrië) af als een typisch "oosters" rijk, een de facto voortzetting van het Achaemenidische rijk.⁸ Zij waren zich bewust van het hellenocentrische perspectief van hun voorgangers en wilden zich hiervan afkeren. Door het typisch "oosterse" karakter van de Seleuciden te benadrukken blijven Kuhrt en Sherwin-White echter gevangen in het binaire oppositie denken, oost versus west, van hun voorgangers. Pas in de afgelopen vijftien tot twintig jaar is er een nieuw paradigma opgekomen waarin de notie is ontwikkeld dat Bactrië in een geheel eigen licht moeten worden gezien. Het besef is gegroeid dat "Hellenistisch" niet gelijkstaat aan "Grieks", maar dat moet worden gekeken naar de manier waarop de Griekse cultuur beïnvloed werd door andere culturen. In dit nieuwe paradigma wordt geprobeerd het binaire oppositie denken te overstijgen en wordt er meer vanuit deze nieuwe invulling van het begrip hellenisme gekeken.

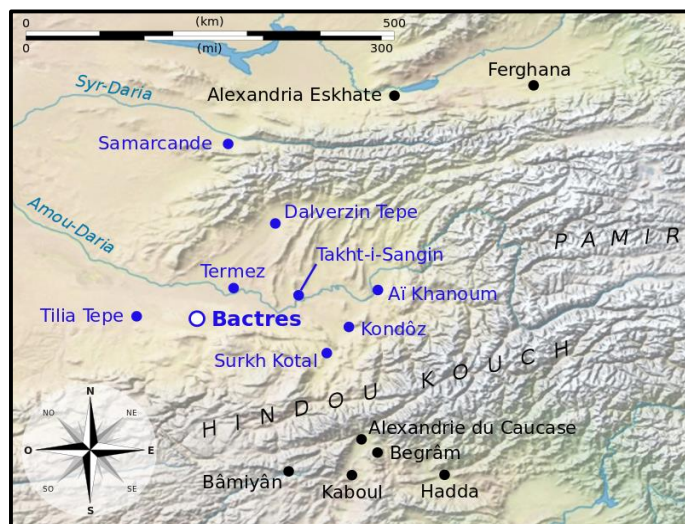
⁶ E.R. Bevan, *The House of Seleucus*, Vol. II, Barnes & Noble (1902), p. 206

⁷ E.W. Saïd, *Orientalism*, Routledge & Kegan Paul Ltd. (1978), p. 10

⁸ S. Sherwin-White & A. Kuhrt, *From Samarkhand to Sardis*, University of California Press (1993), p. 1

4. Kort overzicht van Bactrië

De Amu Darja, met een loop van 2400 kilometer, werd door de Grieken de Oxus genoemd en voorziet een groot deel van het dorre en onherbergzame Centraal-Azië van een vruchtbare strook land. Het landschap van Bactrië, dat nu voor een groot deel is opgedroogd, was in de Oudheid beroemd vanwege deze vruchtbaarheid. De rivier was zelfs zo belangrijk dat men hem als God vereerde in een speciaal aan hem gewijde tempel (de Oxustempel in Takht-e Sangin). Het is dan ook niet verrassend dat de twee belangrijkste archeologische sites van Bactrië, Aï Khanoum in Afghanistan en Takht-e Sangin in Tadzjikistan, aan deze rivier liggen. De Amu Darja wordt gevormd door het samenvloeien van twee kleinere rivieren, namelijk de Panj (die ontspringt in de provincie Badachsjan in Afghanistan) en de Vachsij (die ontspringt in de provincie Osj in Kirgizië).

Figuur 1: Kaart van Bactrië met de locaties van Aï Khanoum en Takht-e Sangin

Naast de Amu Darja zijn de omringende gebergtes het tweede element dat de geografie van Bactrië bepaalt. De grote bergketens van Azië (de Himalaya, de Karakorum, de Hindokoesj, het Suleiman-gebergte en de Tiensjan) komen hier samen en snijden grofweg het continent in een zuidelijk (het Indiase subcontinent), een oostelijk (China) en een westelijk (west- en centraal-Azië) deel. Bactrië bevond zich precies op het ontmoetingspunt van deze bergketens en was daarmee zeer strategisch gelegen. De vruchtbaarheid van de Amu Darja en de centrale ligging ten opzichte van de zijderoute zijn twee belangrijke factoren die het succes en de rijkdom van Bactrië verklaren.

Wat betreft de chronologie van Bactrië is het, vanwege de beperkt beschikbare bronnen, voornamelijk alleen mogelijk om in grote lijnen een schets te maken. Bactrië werd voor het eerst verenigd onder de Achaemeniden rond de 6de eeuw voor Christus. De reconstructie van de chronologie van de hellenistische periode van Bactrië berust, bij gebrek aan literaire bronnen, voor een groot deel op bevindingen

uit numismatisch onderzoek, aangevuld met bevindingen uit archeologisch onderzoek. Gelukkig zijn Bactrische munten bijzonder informatief, dankzij de grote aantallen waarin ze gevonden zijn en de individuele portretten van heersers die ze afbeelden.⁹ Aan de hand hiervan kunnen wij twee dingen vaststellen. Ten eerste dat Bactrië regelmatig in burgeroorlogen was verwickeld, gezien het feit dat er over een periode van honderdvijftig jaar munten van meer dan veertig heersers gevonden zijn. Ten tweede dat Bactrische koningen steeds meer moeite deden om ook de lokale niet-Griekse bevolking aan te spreken. Dit is te zien aan het feit dat koningen in de loop van de tijd tweetalige munten gingen slaan met zowel Griekse als lokale iconografie. Doordat de munten zo gedetailleerd zijn is het mogelijk om een ruwe schets van de chronologie te geven. Het rijk dat Seleucus I zich na de slag bij Ipsos (301 v. Chr.) definitief eigen had gemaakt was te groot om centraal te worden bestuurd. Vandaar dat het bestuur van Bactrië onder de macht van een Satraap werd gesteld. Ongeveer in het midden van de derde eeuw v. Chr. maakte Bactrië, onder leiding van toenmalige Satraap Diodotos I, zich los van het Seleucidenrijk, dat op dat moment in een conflict (de derde Syrische Oorlog 246 – 241 v. Chr.) met de Ptolemaeën was verwickeld. Onder Antiochus III doen de Seleuciden nog een poging Bactrië te heroveren. Na een twee jaar durend beleg van de Bactrische hoofdstad Bactra (208 – 206 v. Chr.) kwam hij uiteindelijk tot een overeenstemming met toenmalige heerser van Bactrië, Euthydemos I, waarmee Bactrië zijn onafhankelijkheid behield. Onder Demetrius I, de zoon van Euthydemos I, en zijn opvolger, Menander I veroverden de Bactrische Grieken voor korte tijd grote delen van het Indiase subcontinent, van de Arabische zee tot aan de Ganges. Hoewel de bronnen na Menander ophouden weten wij aan de hand van numismatisch onderzoek dat er vaak sprake van intern conflict moet zijn geweest. Uiteindelijk zwicht hellenistisch Bactrië voor een combinatie van interne strijd onder de Griekse heersers en externe druk van nomadische volkeren uit het noorden. In zijn *Historiarum Philippicarum* beschrijft de bekende Romeinse historicus Justinus de drukpunten waar Bactrië in de loop van de tweede eeuw v. Chr. mee te maken kreeg als volgt: *'While the Bactrians, harassed with various wars, lost not only their dominions, but their liberty; for having suffered from contentions with the Sogdians, the Drangians, and the Indians, they were at last overcome, as if exhausted by the weaker Parthians'*.¹⁰ Invallen van de Saka en de Yuezhi, nomadische volkeren uit het noorden, na de eerste helft van de tweede eeuw v. Chr. betekenden een definitief einde voor Griekse autonomie in Bactrië. De autonomie van de Grieken in India kwam iets later ten einde rond het einde van de eerste eeuw v. Chr., ongeveer gelijktijdig met het einde van het laatste autonome hellenistische rijk in het westen (van de Ptolemaeën).

---

⁹ J. Jakobsson, *The Greeks of Afghanistan Revisited*, *Nomismatika Khronika* (2007), p. 1

¹⁰ Marcus Iunianus Iustinus, *Historiarum Philippicarum T. Pompeii Trogi Libri xlv*, EP. XLI 6

Het einde van de politieke autonomie van de Grieken betekende niet het einde van hun culturele aanwezigheid. In het Kushanrijk, dat het machtsvacuüm in de regio in de volgende eeuwen opvulde, is een duidelijke continuïteit te zien met hellenistisch Bactrië.¹¹ De Kushana waren één van de vijf stammen die deel uitmaakten van de Yuezhi, een confederatie van nomadenstammen die Bactrië rond de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. binnenviel. De Kushana veroverden grote delen van Centraal-Azië, India en China maar vertrouwden qua bestuur op het systeem van de Grieken. Ze namen de Griekse taal, het Griekse muntstelsel en een groot deel van de Griekse iconografie over. In deze hoedanigheid bleven aspecten van de Griekse cultuur (met name op het gebied van de kunst) hun invloed uitoefenen op de regio. Ontwikkelingen in het boeddhisme in de periode van het Kushanrijk demonstreren hoe sterk het hellenisme wortel had geschoten in de regio. Vroegboeddhistische kunst kenmerkt zich door zijn aniconisme¹², waarbij met name gebruik werd gemaakt van een symbolische representatie van het boeddhisme. In Kushana Bactrië, waar de Indiase tradities en het hellenisme elkaar het sterkst ontmoetten, ontstond de innovatie van een antropomorfe vertegenwoordiging van de Boeddha, vaak in duidelijk hellenistische stijl en met hellenistische iconografische elementen (zoals Griekse zuilen).

De Fransman, Alfred Foucher (1865-1952), was een van de eerste geleerden die speculeerde over een sterke hellenistische invloed bij het ontstaan van de vormgeving van de Boeddha. Om deze theorie te onderbouwen werd hij in 1922 aangesteld als hoofd van het nieuwe *Délégation Archéologique Française en Afghanistan* (DEFA) om daar voor het eerst op professionele wijze archeologisch onderzoek te verrichten. Foucher deed opgravingen bij de acropolis van Bactra (het huidige Balkh in Noord-Afghanistan) van 1924-1925, maar hij vond niet de aanwijzingen van een bloeiende hellenistische beschaving waarop hij had gehoopt en hij keerde teleurgesteld naar huis in de veronderstelling dat de Grieken geen architecturale sporen in de regio hadden achtergelaten. Archeologisch bewijs voor de bloei van het hellenisme in Afghanistan werd pas gevonden in 1964 met de ontdekking van Aï Khanoum door het DEFA. Opgravingen bij Aï Khanoum werden uitgevoerd van 1964 tot 1978, onder leiding van de Franse archeoloog Paul Bernard. In verband met de Sovjetinvasie van Afghanistan in 1979 moesten de opgravingen worden gestaakt. In de periode van politieke chaos die hierop volgde is de site ernstig verwoest en geplunderd en zijn wij afhankelijk van verslagen en foto's die gemaakt zijn tijdens de opgravingen om een beeld van Aï Khanoum te kunnen construeren. De opgravingen zijn echter niet volledig en systematisch uitgevoerd¹³

---

¹¹ P. Bernard, *The Greek Colony at Aï Khanoum and Hellenism in Central Asia*, in *Afghanistan: Crossroads of the Ancient World* (81-130), London: British Museum Press (2011), p. 81-82

¹² Aniconisme: de afwezigheid van afbeeldingen. In de kunst een stroming waarin levende wezens en God(en) niet worden afgebeeld.

¹³ R. Mairs, *The 'Temple with Indented Niches' at Aï Khanoum: Ethnic and Civic Identity in Hellenistic Bactria*, University of Reading (2013), p. 88

en bovendien zijn de resultaten van de opgravingen nog niet volledig gepubliceerd.¹⁴ Sinds de Amerikaanse invasie van Afghanistan (2001) kan archeologisch onderzoek op beperkte wijze weer plaatsvinden, maar de politieke instabiliteit en het lot van Aï Khanoum maken verdere opgravingen in het land momenteel onhaalbaar. Ongeveer tegelijkertijd met de ontdekking van Aï Khanoum, werd aan de overzijde van de Amu Darja (in de Sovjet-Unie), een andere belangrijke archeologische ontdekking gedaan. In 1976, in het zuiden van het huidige Tadzjikistan, werd hier een oude stad gevonden, die Takht-e Sangin werd genoemd. Opgravingen van Takht-e Sangin vonden plaats onder leiding van de Russische archeologen Igor Picikjan en Boris Litvinskij in een serie van dertien opgravingscampagnes van 1976 tot 1991. In het centrum van Takht-e Sangin ontdekten zij een grote tempel, die in de wetenschappelijke literatuur bekend is komen te staan als de Oxustempel. In 1991 moesten de opgravingen worden gestaakt in verband met de burgeroorlog in Tadzjikistan (1992-1997). Sinds 1998 zijn de opgravingen weer hervat onder leiding van de archeologe Angelina Druzhinina die verbonden is met de Wetenschappelijke Academie van Tadzjikistan.

5. Aï Khanoum: de tempel met getande nissen

*'It occupies, at the confluence of the Daria-i-Panj, the Oxus of Old, and its tributary of the left bank, the kokcha, a key strategic position.'*¹⁵

Hoewel de antieke naam van Aï Khanoum niet aan ons is overgeleverd, wijzen de locatie en de vondsten erop dat het een grote en belangrijke stad moet zijn geweest. Zo werd de stad bijvoorbeeld omgeven door een bijna vijf kilometer lange bakstenen muur. Aan de hand van een grote hoeveelheid gevonden munten van Seleucus I en zijn zoon Antiochus I kan er vanuit worden gegaan dat de stichting van de stad teruggaat tot Seleucus. Bij het bespreken van Aï Khanoum moet één van de belangrijkste Bactrische koningen, Eucratides I, genoemd worden. Rond 170 v. Christus kwam Eucratides, mogelijk een Bactrische bestuurder gelieerd aan de Seleuciden, aan de macht en veroverde hij grote delen van Bactrië en India. Wellicht was Aï Khanoum de stad van waaruit Eucratides zijn opstand tegen Demetrios I begon. Het is in ieder geval duidelijk dat de stad onder zijn bestuur een enorm bouwprogramma heeft gekend. Het is met name deze fase van de stad die voor ons het beste bewaard is gebleven en die is opgegraven. Het is dus belangrijk om van te voren vast te stellen dat wij de meeste informatie hebben over de korte periode van 170 v. Christus tot aan de vernietiging van de stad een kleine vijftig jaar later.¹⁶

---

¹⁴ L. Martinez-Sève, *The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan*, *American Journal of Archeology* 118 (2014), p. 270

¹⁵ P. Bernard, *Ai Khanoum on the Oxus: A Hellenistic City in Central Asia*, Oxford University Press (1967), p. 74

¹⁶ L. Martinez-Sève, *The Spatial Organization of Ai Khanoum*, p. 272

In Aï Khanoum zijn een aantal gebouwen opgegraven die duidelijk hun oorsprong in de Griekse cultuur vinden. Het gaat hierbij om een theater (met een capaciteit van ongeveer 5000 toeschouwers), één van de grootste gymnasia uit de oudheid (100 bij 100 meter) en een heroon gewijd aan ene Kineas. Naar aanleiding van een Delphische inscriptie die in het heroon is gevonden wordt ervan uitgegaan dat deze Kineas waarschijnlijk de stichter van de stad is geweest.¹⁷ Het monumentale paleis (ca. 300 m²) dat de opgravers in Aï Khanoum aantreffen volgt echter een typisch Iraanse plattegrond en architectuur maar bevat tevens decoratieve elementen uit de Griekse bouwstijl (bijvoorbeeld bij de zuilen en antefixen). Het paleis is verder interessant vanwege de vele potten die men in de opslagkamers aantrof. Sommige van deze potten bevatten Griekse inscripties en papyrus-fragmenten, waaronder een werk van Aristoteles. In Aï Khanoum zijn drie religieuze gebouwen aangetroffen. Een van deze was gevestigd op de acropolis en deed waarschijnlijk dienst als een openlucht heiligdom. Hiermee past de tempel in de Iraanse traditie van verering in de openlucht.¹⁸ De tweede tempel staat bekend als de “extramurale tempel” vanwege zijn ligging buiten de stadsmuren. In deze tempel is niets aangetroffen waardoor er helaas niets te zeggen valt over de cultus die erin gevestigd was. De extramurale tempel heeft echter een plattegrond die sterk overeenkomt met de plattegrond van de derde tempel van Aï Khanoum, namelijk de tempel met getande nissen, die in dit onderzoek behandeld wordt.¹⁹

De tempel met getande nissen lijkt vanwege zijn ligging, aan de hoofdstraat, en zijn afmetingen (de grootste van de drie tempels) de hoofdtempel van Aï Khanoum te zijn geweest. Het gaat om een vierkant gebouw met zijdes van twintig meter. De tempel is gevestigd op een driemaal getrapte podium en dankt zijn naam aan de karakteristieke getrapte nissen die de buitenkant van de tempelmuur onderbreken. De muren van de tempel waren gemaakt van zongedroogde baksteen en het tempel dak was plat. Aan de plattegrond van de tempel (zie figuur 2) is te zien dat de tempel slechts aan één zijde toegankelijk is. De ingang leidt naar een vestibule die verder toegang verschaft tot een naos²⁰ met twee sacristieën aan de zijden hiervan. De tempel was omgeven door een brede temenos.²¹ De bouw van de tempel is nog niet met zekerheid gedateerd maar hij is in ieder geval niet ouder dan de stichting van Aï Khanoum zelf, die zoals eerder gezegd niet verder teruggaat dan de heerschappij van Seleucus I (312 v. Chr.). Over het einde van de tempel valt meer te zeggen, daar de tempel in het begin van de tweede helft van de tweede eeuw v. Chr. is verwoest samen met de rest van Aï Khanoum. Hiervoor is een datering van ca

---

¹⁷ R. Mairs, *The ‘Temple with Indented Niches’ at Aï Khanoum*, p. 105

¹⁸ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World before the Macedonian Conquest*, Hebrew University of Jerusalem (2011), p. 169

¹⁹ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, Hebrew University of Jerusalem (2011), p. 129

²⁰ Naos: het heiligdom binnen een Griekse tempel waarin meestal het cultusbeeld was gevestigd.

²¹ Temenos: de gewijdde grond van een Griekse tempel, vaak omheind door een peribolos met een propylon als toegangspoort. De ruimte binnen de Temenos was eigendom van de tempelgod en mocht niet worden ontheiligt met profaan gedrag (moord, stelen etc.).

145 v. Chr. aan te nemen, op basis van de bronnen van het paleis. Na een eerste oppervlakkige verwoesting van de stad door nomaden was er sprake van systematische plundering. De tempel met getande nissen werd gebruikt als opslagplaats voor bijzondere en waardevolle voorwerpen totdat de stad rond 140 v. Chr. een tweede keer werd aangevallen. Bij deze tweede verwoesting werd Ai Khanoum grotendeels verlaten en verdween de stad onder zijn eigen puin.²²

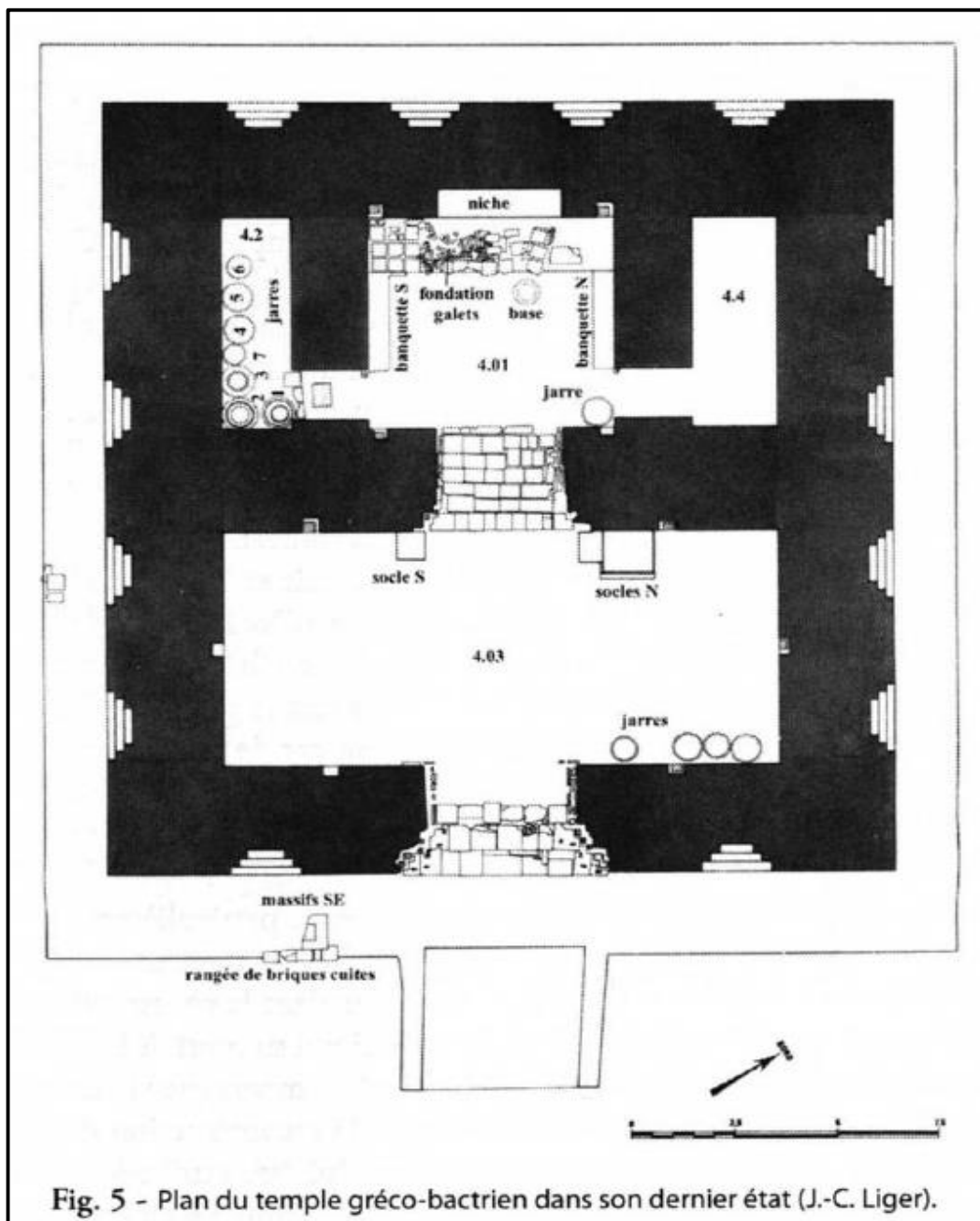

Fig. 5 - Plan du temple gréco-bactrien dans son dernier état (J.-C. Liger).

Figuur 2: Plattegrond van de tempel met getande nissen in Ai Khanoum

²² P. Cambon & F. Hiebert, *Afghanistan: Hidden Treasures from the National Museum*, National Geographic Society (2008) (Official Compagnion to the Exhibition), p. 104

Figuur 3: Tempel met getande nissen

Hoewel de tempel gedateerd wordt uit de vroeghellenistische periode van Bactrië is de plattegrond en bouwstijl van de tempel in weinig opzichten Grieks. Alleen de aanwezigheid van een naos en twee kleinere sacristiën doet denken aan de plattegrond van een Griekse tempel. Andere klassieke eigenschappen van een Griekse tempel, te weten een rechthoekige fundering, een zuilengalerij als buitenste wand, een puntgevel dak en een voor- en achteringang met beiden een pediment, zijn niet aanwezig in de tempel met getande nissen. Het verhoogde podium en de bakstenen constructiemethode zijn elementen die typisch zijn in de Iraanse tempelarchitectuur.²³ De getande nissen in de buitenmuur van de tempel lijken een Mesopotamische oorsprong te hebben, daar dit een karakteristiek element van Mesopotamische religieuze architectuur is.²⁴ Een overtuigende verklaring voor deze op het eerste gezicht onwaarschijnlijke import van architecturale stijl uit Mesopotamië wordt gegeven door de Britse historica Rachel Mairs. Volgens haar zijn de getande nissen te verklaren vanuit de chronologische context van Bactrië. In de plattegrond van de tempel met getande nissen is volgens Mairs een Achaemenidische blauwdruk te zien. Hoewel er nog veel onduidelijk is over de religie van de Achaemeniden zijn er tempels in Bactrië aangetroffen die te dateren zijn uit de Achaemenidische periode.²⁵ Daarnaast is het uit onderzoek aan te nemen dat de Achaemeniden hun eigen culten introduceerden in de regio.²⁶ Volgens Mairs kunnen we ervan uitgaan dat de

²³ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World before the Macedonian Conquest*, p. 170 & 175

²⁴ S. Downey, *Mesopotamian religious architecture*, Princeton University Press (1988), fig 5 en 66

²⁵ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World before the Macedonian Conquest*, p. 177

²⁶ R. Mairs, *The 'Temple with Indented Niches' at Ai Khanoum*, p. 101

introdactie van Achaemenidische cultussen samenging met de introductie van Mesopotamische architecturale elementen. Een bron die deze theorie ondersteunt is een ostrakon²⁷, die in het heiligdom is gevonden, met een Aramese inscriptie. De status van het Aramees als lingua franca van het Achaemenidische Rijk en de vindplaats van de ostrakon maken de theorie van Mairs aannemelijk. Een Achaemenidische blauwdruk, zoals Mairs voorstelt, verklaart de vorm van de tempel maar verklaart nog niet waarom een tempel uit de hellenistische periode juist deze vorm kreeg.

Aan de hand van de vondsten die in de tempel zijn gedaan valt het een en ander te zeggen over de cultus van de tempel. In de naos zijn fragmenten van een akroliet²⁸ standbeeld teruggevonden. Het gaat om fragmenten van handen en voeten, wat het vermoedelijk maakt dat alleen de zichtbare uiteinden van het standbeeld (handen en voeten) van steen waren vervaardigd en de rest van hout of klei (of een combinatie hiervan). Op een van de voeten is een sandaal afgebeeld met daarop een bliksemschicht motief, waardoor het mogelijk geassocieerd kan worden met Zeus of een syncretistische variant daarvan zoals Zeus-Oromazdes of Zeus-Mithra. Bij gebrek aan verdere aanwijzingen, in het bijzonder van inscripties, is de identiteit van het cultusbeeld niet met zekerheid vast te stellen. Wat de fragmenten echter wel aantonen is dat er een meer dan levensgroot cultusbeeld aanwezig was dat volgens de Griekse stijl vervaardigd was en dat, gezien zijn ontdekking in de centrale naos, een prominente positie in de rituelen genoot. In de sacristieën zijn helaas geen vergelijkbare fragmenten ontdekt, dus er valt weinig met zekerheid over te zeggen.²⁹ Mogelijk waren hier twee kleinere cultusbeelden gevestigd.

Even interessant als de vondsten binnen de tempel zijn de vondsten die buiten de tempel zijn gedaan. Bovenaan het podium zijn een aantal bakstenen altaren en sokkels aangetroffen. Er wordt vanuit gegaan dat deze voetstukken metalen branders droegen, die bedoeld waren om offers te ontvangen.³⁰ Dit komt overeen met Iraanse tempeltradities, gericht op de verering van vuur.³¹ Aan de achterkant van de tempel is een serie van tweeëndertig omgekeerde vazen aangetroffen. Vermoedelijk waren deze vazen bedoeld om chthonische libaties (plengoffers op de aarde) mee uit te voeren, een traditie die ook elders in Centraal-Azië veel voorkwam.³²

De vondsten in de tempel met getande nissen lijken te suggereren dat er sprake is geweest van ten minste drie verschillende religieuze praktijken met een verschillende culturele oorsprong, namelijk Grieks (of hellenistisch), Iraans en Centraal-Aziatisch. Het feit dat alleen de Griekse cultus binnen de tempel was

---

²⁷ Ostrakon: potscherf

²⁸ Akroliet: een beeldhouwwerk dat uit verschillende materialen is samengesteld. Meestal zijn de uiteinden van een steensoort vervaardigd en de rest van het lichaam van een ander materiaal.

²⁹ R. Mairs, *The 'Temple with Indented Niches' at Ai Khanoum*, p. 95

³⁰ Ibidem, p. 95

³¹ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World before the Macedonian Conquest*, p. 169

³² R. Mairs, *The 'Temple with Indented Niches' at Ai Khanoum*, p. 95

gevestigd kan suggereren dat deze het meeste aanzien genoot. Het is mogelijk dat de niet-Griekse cultuspraktijken wel binnen de temenos maar niet binnen de tempel mochten worden uitgevoerd. De gewijde grond van de temenos was namelijk vrij toegankelijk, terwijl de toegang tot de tempel van een Griekse cultus meestal beperkt was. Een hiërarchische indeling van de verschillende cultuspraktijken lijkt mij echter niet waarschijnlijk. Het openlucht karakter van de Iraanse religieuze traditie is al eerder genoemd, waardoor het dus niet vreemd is om vuuraltaren buiten de tempel aan te treffen. De grootte van de tempel en de prominente locatie suggereren bovendien dat de verschillende religieuze praktijken in openheid naast elkaar werden uitgevoerd. De aanwezigheid van een Iraans openlucht heiligdom op de akropolis versterkt het vermoeden van een openlijke religieuze diversiteit in Aï Khanoum.

Naast de fragmenten van een cultusbeeld zijn er nog een aantal andere voorwerpen ontdekt in de tempel met getande nissen. Omdat de tempel als opslagplaats is gebruikt na de eerste verovering van Aï Khanoum (ca. 145 v. Chr.) is het niet zeker of deze allemaal behoorden tot het oorspronkelijke tempelbestand. Desalniettemin zijn ze illustratief voor de culturele symbiose die plaatsvond in hellenistisch Bactrië. Het is verhelderend om hier een kort overzicht van te geven.

Figuur 4: Mannelijk/vrouwelijk hoofd in klassieke stijl met strenge en tegelijkertijd tedere gelaatstrekken. Uit ongebrande klei. 21 x 15 cm. 2de eeuw v. Christus, gevonden in de binnenplaats van de tempel. Momenteel in het Nationaal Museum van Afghanistan (05.42.74).

Figuur 5: Bronzen handvat. De wijnbladen en dierlijke uitdrukkingen op de vrouwenhoofden duiden een band met Dionysus aan, waardoor de vrouwen als maenaden kunnen worden geduid. De hoorns, een typisch lokaal element, geven de vrouwen een beestachtig uiterlijk en tonen aan hoe de Griekse iconografie werd aangepast aan de lokale behoeften. 13,7 cm. Ca 145 v. Christus. Gevonden in de binnenplaats van de tempel. Momenteel in het Nationaal Museum van Afghanistan (04.42.6)

Figuur 6: Bronzen standbeeld van een jonge Herakles die bij zichzelf een kroon van bladeren opzet. De verhoudingen van het beeld zijn niet realistisch weergegeven. 18,2 cm. 150 v. Christus. Gevonden in het heiligdom van de tempel. Momenteel in het Nationaal Museum van Afghanistan (04.42.8)

Figuur 7: Ceremoniële plaat van verguld zilver met Kybele en Nike in een strijdswagen voortgetrokken door leeuwen. De plaat beeldt de godin van de natuur af in een geordende kosmos. Op de plaat is een sterke vermenging van Griekse en oosterse elementen te zien. Typisch Grieks zijn de vertegenwoordiging van Kybele, (gevleugelde) Nike en Helios. Typisch Iraanse elementen zijn de strijdswagen met balustrade, het altaar met hoge treden, de priester met parasol en de ontblote voeten van beide priesters. Diameter 25 cm. Ca 300 v. Christus. Gevonden in de tempel met getande nissen. Momenteel in het Nationaal Museum van Afghanistan (04.42.7)

In de eerste plaats demonstreren deze voorwerpen de belangrijke invloed van de Griekse iconografie op de kunst van Ai Khanoum. In de tweede plaats is er een duidelijke iconografische synthese zichtbaar (zie figuur 5 en 7). Niet alleen in deze vier kunstvoorwerpen maar ook op Bactrische munten, het gymnasium (gewijd aan Herakles en Hermes) en het heroon, zijn de Griekse goden alom aanwezig. Bactrische munten tonen pas aan het eind van de tweede eeuw v. Chr., wanneer de Bactriërs delen van India veroveren, elementen van de Indiase iconografie. Toch ben ik geneigd om niet te veel belang te hechten aan deze ogenschijnlijke alomtegenwoordigheid van Griekse goden in hellenistisch Bactrië. Gebouwen als het gymnasium en het heroon zijn duidelijk bedoeld voor de Griekse inwoners van Ai Khanoum en het “appeal” van munten als internationaal ruilmiddel heeft misschien een rol gespeeld bij de keuze van uitsluitend Griekse goden als afbeelding op Bactrische munten. Zoals eerder gezegd is de relatie van de voorwerpen van de tempel met getande nissen met de tempel, los van de fragmenten van het cultusbeeld, onduidelijk. Zij lijken echter het Griekse karakter van de cultus binnen de tempel te ondersteunen. Significanter dan de aanwezigheid van een Griekse cultus in de tempel vind ik de combinatie van verschillende cultuspraktijken in een tempel met voornamelijk Iraanse en Mesopotamische architectuur. De architecturale overeenkomsten van de tempel met getande nissen met de extramuraal tempel suggereren dat de plattegrond en architectuur van beide tempels niet toevallig is.

6. Takht-e Sangin: de Oxustempel

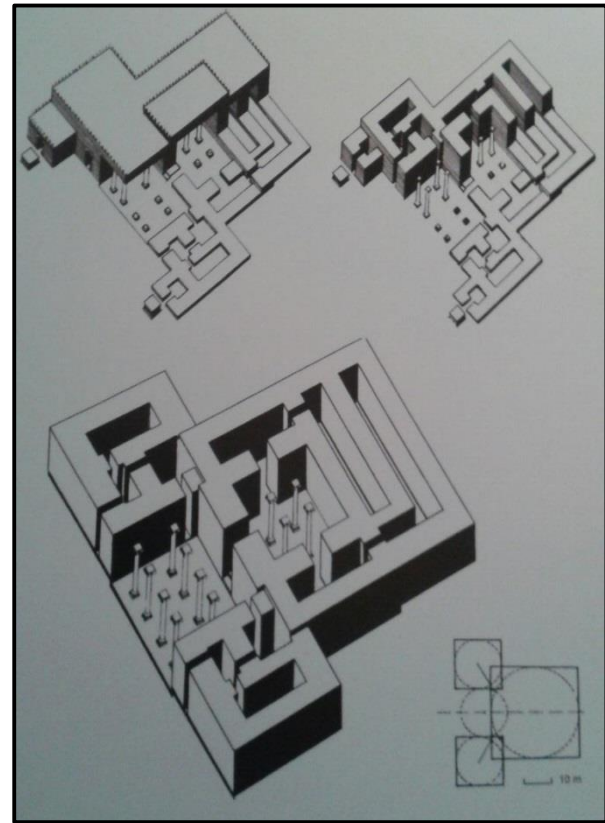
Op minder dan honderd kilometer ten westen van Ai Khanoum vloeien de rivieren de Vachsij en de Panj samen en vormen daarmee het begin van de Amu Darja. Precies op deze plek bevindt zich Takht-e Sangin. De opgravers, Picikjan en Litvinskij, vonden hier de overblijfselen van een 51 bij 51 meter groot heiligdom, de Oxustempel, gemaakt van ongebakken baksteen. Via een propylon³³ was de temenos van de Oxustempel te bereiken. De Oxustempel heeft een symmetrische plattegrond (zie figuur 8) en opent met een pronaos voorzien van acht zuilen. De pronaos had de vorm van een aiwan, een gewelfde overdekking met muren aan drie zijden, waarvan er twee toegang gaven aan een I-vormige galerij. De naos werd ondersteund door vier zuilen (tetrastyl) en gaf ook aan de zijden toegang tot twee langere galerijen. De Oxustempel is net als de tempel met getande nissen niet exact te dateren. De opgravers dateren de Oxustempel, net als de tempel met getande nissen, op de vroeghellenistische periode van Bactrië (d.w.z. eind vierde begin derde eeuw v. Chr.).³⁴ De tempel is in dezelfde periode als Ai Khanoum (ca. 145 v. Chr.) verwoest, maar is, in tegenstelling tot de tempel met getande nissen, hersteld en in gebruik gebleven tot de vierde eeuw n. Christus (wat overeenkomt met een

³³ Propylon: poort in de omheining (peribolos) van de temenos van een Griekse tempel.

³⁴ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 120

gebruiksperiode van in ieder geval 500 jaar). De Oxustempel dankt zijn naam aan een aantal inscripties gewijd aan de vergoddelijkte rivier Oxus. Het belang van de rivier voor de regio en de grootte van de tempel (meer dan twee keer zo groot als de tempel met getande nissen) duiden erop dat de tempel van regionaal belang is geweest.

De plattegrond en architectuur van de Oxustempel is wezenlijk anders dan de plattegrond en architectuur van de tempel met getande nissen. Bij de Oxustempel is geen Mesopotamische invloed aanwezig. De plattegrond doet vermoeden dat het om een ander type van Iraanse tempels gaat dat ook elders is aangetroffen.³⁵ De tetrastyle naos en de I-vormige galerijen zijn een typisch element van dit type tempel. Andere typisch Iraanse elementen van de tempel zijn de bakstenen constructiemethode, het platte dak en de Aiwan. Griekse decoratieve elementen zijn aanwezig in de uit kalksteen vervaardigde zuilen, met Ionische kapitelen. De opgravers, Picikjan en Litvinskij namen bij de ontdekking aan dat de Oxustempel een Iraanse vuurtempel was, waarmee het de oudste in zijn soort zou zijn.³⁶ Zij baseren zich op de vondst van altaren in de galerijen, die sporen van brand, roet, as en houtskool bevatten en op putten gevuld met as, maar zonder botten of votiefgaven, die zij in de naos aantreffen. Op basis hiervan gingen zij ervan uit dat de genoemde altaren werden gebruikt voor het in leven houden van eeuwig brandende vuren en de putten voor het deponeren van de resulterende as. Het probleem met deze theorie is dat de eerste vuurtempels die we met zekerheid kunnen dateren pas verschijnen onder de Iraanse dynastie van de Sassaniden (224 – 651 n. Chr.). Gezien de datering van de tempel is de identificering als vuurtempel daarmee anachronistisch. Picikjan en Litvinskij gaan ook uit van een Achaemenidische oorsprong van de tempel, maar hiervan is tot op heden nog geen spoor teruggevonden, dus blijft de oudste datering uit de vroeghellenistische periode in stand.³⁷ Bij deze aannames moet worden meegenomen dat Picikjan en Litvinskij niet beschikten over de enorme hoeveelheid nieuwe informatie van de opgravingen onder leiding van Druzhinina vanaf 1998.

Figuur 10: Plattegrond van de Oxustempel

³⁵ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 130

³⁶ G. Lindström, *Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien) – Tradierung Griechischer Kultpraxis?*, Mainzer Archäologische Schriften Band 10 (2013), p. 100

³⁷ C. Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, I.B. Tauris & Co Ltd (2014), p. 302

Buiten de tempel zijn twee monumentale kalkstenen altaren in de Griekse stijl gevonden. In de buurt van deze altaren zijn grote hoeveelheden botten van schapen en geiten gevonden.³⁸ De sporen op de altaren in de galerijen kunnen zowel duiden op Griekse als op Iraanse religieuze gebruiken. Resten van een cultusbeeld, zoals in de tempel met getande nissen, zijn niet teruggevonden. Toch kan aan de hand van de enorme hoeveelheid voorwerpen die in de tempel zijn aangetroffen gesteld worden dat de tempel gewijd was aan de Oxus. Het gaat om een bestand van ruim 8000 voorwerpen, van wapens tot kunstwerken.³⁹ Waarschijnlijk de meest spectaculaire en belangrijkste vondst betreft een 16 cm groot bronzen beeldje van een fluit spelende Silenus⁴⁰ of Marsyas⁴¹. Het beeldje staat op een kalkstenen sokkel (zie afbeelding op pagina 1) met de volgende inscriptie in het Grieks:

‘Εὐχὴν ἀνέθηχεν Ἀτροσωχῆς Ὀξωί’ (‘Een gelofte volgend wijdde Atrosokes [dit] aan de Oxus’)⁴²

Aan de hand van de iconografie is het beeldje te dateren uit de derde en de tweede eeuw voor Christus.⁴³ Het beeldje was de eerste aanwijzing en vormt nog steeds een van de fundamenten voor het idee dat de tempel gewijd was aan de riviergod Oxus. Het is een geweldig voorbeeld van culturele vermenging. De inscriptie is Grieks maar de schenker draagt een Iraanse naam en het beeldje is gewijd aan een lokale rivier. Een groot deel van de gevonden voorwerpen bestaat uit votiefgaven, zoals juwelen, meubels, instrumenten en met name ook wapens en wapenuitrusting. Deze votiefgaven waren begraven in de galerijen van de Oxustempel, vermoedelijk om ze te beschermen tijdens de nomadische invasies in de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus maar ook om lelijk geworden votiefgaven niet van de tempelgrond te verwijderen. De datering van de votiefgaven is verspreid over de periode waarin de tempel in gebruik was (van voorwerpen uit de Achaemenidische periode tot voorwerpen uit de Kushanperiode). Op basis hiervan is men tot de conclusie gekomen dat de Oxustempel tot de derde eeuw n. Christus in gebruik bleef.

---

³⁸ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 120

³⁹ M. Shenkar, *On the Temple of Oxus in Bactria*, *Studia Iranica* 41 (2012), p. 136

⁴⁰ Silenus: metgezel en leermeester van Dionysus bekend uit de Griekse mythologie

⁴¹ Marsyas: satyr uit Phrygië bekend uit de Griekse mythologie

⁴² A. Ivantchik, *Neue griechische Inschriften aus Tacht-I Sangin und das Problem der Entstehung der baktrischen Schriftlichkeit*, *Deutsches Archäologisches Institut* (2013), p. 126

⁴³ C. Baumer, *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, I.B. Tauris & Co Ltd (2014), p. 301

Twee belangrijke vondsten van de Oxustempel dienen nog apart vermeld te worden. Het gaat ten eerste om de verschillende fragmenten en ten tweede om een werkplaats. Om te beginnen met de fragmenten, een deel hiervan is afkomstig van ten minste drie omvangrijke kalkstenen bassins (met een diameter van 80 cm). Eén van deze fragmenten, gevonden in 1999 en gedateerd in de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus, draagt een inscriptie waarvan alleen de letters omikron (o) en xi (ξ) bewaard zijn gebleven. Dit stond waarschijnlijk voor “Oxus” in de genitivus (van de Oxus) of dativus (voor/aan de Oxus) en bevestigt daarmee de aannahme dat de tempel aan de Oxus gewijd was. De bassins dienden waarschijnlijk als perrirhanterion⁴⁴, een typisch element van een Griekse tempel. Een ander deel fragmenten is afkomstig van een serie levensgrote standbeelden in Griekse stijl, zowel mannelijk als vrouwelijk, en vervaardigd van ongebakken klei. De meeste van deze fragmenten zwaar erg beschadigd en kunnen daardoor niet exact worden geïdentificeerd. De kleding en attributen (zoals een haarband) van de standbeelden zijn echter uitsluitend Grieks. Eén van de standbeelden kan op basis van haar kroon worden geïdentificeerd als een godin terwijl een ander jeugdig beeld met een koker veel weg heeft van Apollo.⁴⁵ Bij sommige van de beelden gaat het, naar hellenistische gewoonte, wellicht om heersersculpturen. De fragmenten van zowel de standbeelden als van de perrirhanteria tonen sporen van opzettelijke vernieling. Ze zijn hierna echter wel met zorg begraven in de galerijen van de tempel, wat erop duidt dat men het tempelgereedschap en de votiefgaven ook na de verwoesting van de tempel met respect bleef behandelen.⁴⁶ De fragmenten zijn gedeponneerd in een laag, die qua datum ongeveer overeenkomt met de verwoesting van Aï Khanoum. Het lijkt er dus op dat de cultus van Takht-e Sangin ook in deze periode van chaos in stand werd gehouden.

De tweede belangrijke vondst betreft de eerder genoemde werkplaats, die onder de opgravingen van Druzhinina als bronsgieterij is geïdentificeerd. De constructie van deze werkplaats is te dateren aan het eind van de tweede eeuw voor Christus (dus na vernieling van de Oxustempel). Een belangrijke vondst die in de werkplaats werd gedaan betreft gietvormen voor bronzen ketels, die om meerdere redenen interessant zijn. Ten eerste dragen ze Chinese en Sakische invloeden⁴⁷, waaraan te zien is dat culturele vermenging, op zijn minst op het gebied van kunst, continueerde in de periode na de nomadische invasies in de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus. Ten tweede bevatten sommige van de gietvormen Griekse inscripties, die verder bevestigen dat de tempel gewijd was aan de Oxus. Het gaat echter om een grammaticaal gezien minder correct Grieks dan de Griekse

---

⁴⁴ Perrirhanterion: basin voor rituele reiniging

⁴⁵ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 121

⁴⁶ G. Lindström, *Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien) – Tradierung Griechischer Kultpraxis?*, Mainzer Archäologische Schriften Band 10 (2013), p. 106

⁴⁷ G. Lindström & A. Drujinina, *Kultgefäße im Oxos-Tempel – zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr.*, Deutsches Archäologisches Institut (2013), p. 184

inscriptie op het bronzen beeldje van de Silenus/Marsyas.⁴⁸ Aangezien de gietvormen uit een latere periode dan het beeldje dateren lijkt het erop dat de kennis in de regio (in ieder geval in Takht-e Sangin) van grammaticaal correct Grieks in verval was. De continuïteit in het gebruik van Grieks, dat ook een van de officiële talen van het Kushanrijk was, nadat er een einde was gekomen aan autonoom hellenistisch heerschappij geeft aan dat het Grieks een belangrijke status in Bactrië genoot. Een laatste bevinding over de gietvormen betreft hun afmetingen, die ongeveer hetzelfde zijn als de afmetingen van de vernielde perrirhanteria. Het lijkt er dus op dat iemand, de priesters van de Oxustempel of de nieuwe heersers, de vernielde perrirhanteria heeft willen vervangen met bronzen ketels om zo de cultus in ere te herstellen.⁴⁹ Als wij hiervan uitgaan is de, op het eerste gezicht vreemde, locatie van de werkplaats (binnen de temenos) goed te verklaren. De zware bronzen ketels hoefden op deze manier namelijk niet ver te worden vervoerd. De brongietterij kon daarnaast worden gebruikt om lelijk geworden of beschadigde bronzen votiefgaven om te smelten zonder dat ze de temenos daarvoor moesten verlaten. De datering van het gebruik van de werkplaats (ca. 145 – 130 v. Christus), gebaseerd op aangetroffen slakken en munten, komt overeen met de datering van herstelwerkzaamheden van de tempel.

De besproken vondsten, het Silenus/Marsyas beeldje, de Griekse sculpturen en de perrirhanteria, suggereren dat de cultuspraktijken in de Oxustempel voornamelijk van een Griekse aard waren, gericht op de verering van de Oxus.⁵⁰ Toch wijzen de altaren uit de galerijen, die met brandsporen maar zonder botten of votiefgaven zijn aangetroffen, erop dat misschien in de Oxustempel verschillende cultuspraktijken naast elkaar werden uitgevoerd. Het bewijs voor deze religieuze diversiteit is echter minder evident dan bij de tempel met getande nissen.

---

⁴⁸ A. Ivantchik, *Neue griechische Inschriften aus Tacht-I Sangin und das Problem der Entstehung der baktrischen Schriftlichkeit*, Deutsches Archäologisches Institut (2013), p. 126

⁴⁹ G. Lindström & A. Drujinina, *Kultgefäße im Oxos-Tempel*, p. 184

⁵⁰ G. Lindström, *Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien)*, p. 113-114

7. Conclusie

Uit dit onderzoek komt naar voren dat beide tempels, de tempel met getande nissen en de Oxustempel, een overwegend Iraanse architecturale stijl volgen. Dat de architectuur van beide tempels erg verschilt is te verklaren uit recent onderzoek dat het bestaan van twee verschillende tradities van Iraanse tempelarchitectuur aan het licht brengt, waarbij de tempel met getande nissen een “Mesopotamisch type” en de Oxustempel een “Iraans type” volgt.⁵¹ In de tempel met getande nissen was er duidelijk sprake van een variatie aan cultuspraktijken die naast elkaar werden uitgevoerd. Er is naar mijn mening niet genoeg bewijs om vast te stellen dat de Griekse cultus het meest prominent was in de tempel met getande nissen. Aï Khanoum had een gemêleerde bevolking, zoals blijkt uit de Iraanse openluchttempel op de akropolis en de paleisbronnen (die melding maken van bestuurders met zowel Griekse als Perzische namen). In mijn visie is het daarom goed mogelijk om aan te nemen dat er in de hoofdtempel van Aï Khanoum een zekere tolerantie is geweest voor verschillende religieuze tradities. Voor de Oxustempel zie ik meer redenen om aan te nemen dat de Griekse cultus hier primair was. Een groot deel van de vondsten laat zich als Grieks duiden en alle gevonden inscripties zijn Grieks. De altaren met brandsporen, die gevonden zijn in de galerijen, kunnen suggereren dat er ook ruimte was voor andere cultuspraktijken, maar ze kunnen evengoed onderdeel zijn geweest van de Griekse cultus.

Ik ben van mening dat de keuze voor een Iraanse tempelarchitectuur in beide gevallen geen toeval is geweest. Door de aanwezigheid van duidelijk Griekse gebouwen in Aï Khanoum, zoals het theater en gymnasium, is het aan te nemen dat de Bactrische heersers goed bekend waren met de Griekse architectuur.⁵² De keuze voor een Iraanse tempelarchitectuur lijkt mij daarom bewust te zijn gemaakt. Zowel in het heden als in het verleden fungeert de regio als kruispunt van culturen. Bactrië vormde een randgebied van zowel het hellenisme als de Iraanse cultuur. Onder deze omstandigheden van culturele en religieuze diversiteit in de Bactrische maatschappij was er waarschijnlijk meer ruimte, maar ook noodzaak, voor culturele en religieuze tolerantie en versmelting. Deze noodzaak is volgens mij essentieel geweest. In mijn inleiding heb ik gesteld dat de vorm van beide tempels te verklaren is door een combinatie van twee invalshoeken, namelijk Brass’ begrip van etnische identiteit en een instrumentalistisch perspectief. Zoals eerder aangegeven is Brass’ begrip erop gebaseerd dat de elite een bepaald beeld van zichzelf neerzet met het oog op zelfbehoud en zelfverrijking. Ik vind dat beide tempels hiervan een goed voorbeeld zijn. Het bestaan van een achaemenidische blauwdruk, de eerder beschreven theorie van Mairs, geeft aan dat de bevolking van Bactrië zeer waarschijnlijk al vertrouwd was met de Iraanse tempelarchitectuur. Het idee dat de vorm van de

---

⁵¹ M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 130-131

⁵² M. Shenkar, *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, p. 132

tempel met getande nissen en de Oxustempel zijn basis vindt in deze blauwdruk is volgens mij goed verklaarbaar door het als poging van de elite te zien om het vertrouwen van de lokale bevolking te winnen. Het is daarbij belangrijk in gedachten te houden dat de elite voornamelijk uit Grieken, en later ook Perzen, bestond. De Bactrische elite was, qua etnische identiteit, niet representatief voor de Bactrische bevolking en moest dus naar middelen zoeken om hun heerschappij te blijven rechtvaardigen. Eén van de middelen om dit te bereiken was volgens mij de voortzetting van reeds lang bestaande tradities in de lokale tempelarchitectuur. De voornaamste vernieuwing die de Bactrische heersers aanbrachten in de religie betrof niet de tempelarchitectuur zelf maar de introductie van Griekse culten in de lokale tradities. De verscheidenheid aan cultuspraktijken in beide tempels suggereert tevens een verscheidenheid aan tempelbezoekers. Hieruit maak ik op dat de Bactrische elite, net als de Seleucidische elite, de lokale religieuze tradities respecteerde en misschien ook eerde. Een verschil tussen beide hoven is echter dat de Seleuciden hun nieuwe tempels wèl in de Griekse stijl bouwden.

Tot slot wil ik nog een belangrijk verschil tussen de tempel met getande nissen en de Oxustempel aangeven. In de golf van nomadische invasies die de regio teisterde in de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus zijn beide tempels verwoest. De Oxustempel werd echter spoedig herbouwd, binnen twee decennia, in tegenstelling tot de tempel met getande nissen. Een sluitende verklaring is hiervoor niet te geven, maar de tempel met getande nissen was mogelijk een aantrekkelijker doelwit dan de Oxustempel gezien de status en rijkdom van de koninklijke stad Aï Khanoum. Wat mogelijk ook heeft meegespeeld is dat de Oxustempel veel belangrijker was, gezien zijn omvang en zijn regionale belang, waardoor er meer behoefte was om deze tempel te herstellen. Uiteindelijk zijn beide tempels illustratief voor de culturele en religieuze symbiose die kenmerkend is voor het hellenisme, en die juist in deze regio het krachtigst plaatsvond. Het resultaat van dit proces was de Grieks-boeddhistische cultuur van Centraal-Azië en Noord-India. Hoewel Bactrië een onderdeel is van de hellenistische wereld is het nog altijd een onderwerp dat in wezen slechts toegankelijk is voor een selecte groep specialisten. Ik hoop dat mijn onderzoek in dit verband een bijdrage kan leveren.

8. Bibliografie

- C. Aldrovandi & E. Hirata
  - *Buddhism, Pax Kushana and Greco-Roman motifs: pattern and purpose in Gandharan iconography: het tijdschrift Antiquity* (deel 79/uitgave 304/juni 2005, pp 306-315, Universiteit van Sao Paulo)
- C. Baumer
  - *The History of Central Asia: The Age of the Steppe Warriors*, I.B. Tauris & Co Ltd (2014).
- P. Bernard
  - *Fouilles d'Aï Khanoum: Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan*, Éditions Klincksieck (1973).
  - *Aï Khanoum on the Oxus: A Hellenistic City in Central Asia*, Oxford University Press (1967).
- P. Brass
  - *Elite competition and the origins of ethnic nationalism*, University of Santiago de Compostela (1993).
- P. Cambon & F. Hiebert
  - *Afghanistan: Hidden Treasures from the National Museum*, National Geographic Society (2008) (Official Compagnion to the Exhibition).
- F. Curta
  - *Ethnic Identity and Archaeology*, in *Encyclopedia of Global Archaeology* ed. Claire Smith, Springer Reference (2014), p. 2509
- M. Díaz-Andreu
  - *Ethnic Identity and Ethnicity in Archaeology*, artikel in: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Second Edition, p. 102-105 (2015).
- G. Halkias
  - *When the Greeks converted the Buddha: Asymmetrical Transfers of Knowledge in Indo-Greek Cultures*, in P. Wick & V. Rabens (Eds), *Religions and trade: Religious Formation, Transformation, and Cross*

cultural Exchange Between East and West, p. 65-116. Leiden: Brill, 2014

- F.L. Holt
  - *Alexander the Great and Bactria: the Formation of a Greek frontier in Central Asia*, E.J. Brill (1989).
- A. Ivantchik
  - *Neue griechische Inschriften aus Tacht-I Sangin und das Problem der Entstehung der baktrischen Schriftlichkeit*, Artikel in bundel: *Zwischen Ost und West Neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, Deutsches Archäologisches Institut (2013).
- J. Jakobsson
  - *The Greeks of Afghanistan Revisited*, artikel in tijdschrift: *Nomismatika Khronika* (2007).
- A. Kuhrt & S. Sherwin-White
  - *From Samarkhand to Sardis*, Redwood Press Limited (1993).
  - *Hellenism in the East*, Gerald Duckworth & Co. Ltd (1987).
- G. Lindström
  - *Votivdeponierungen im Oxos-Tempel (Baktrien) – Tradierung Griechischer Kultpraxis?*, Mainzer Archäologische Schriften Band 10 (2013).
  - (& A. Drujinina), *Kultgefäße im Oxos-Tempel – zur Frage der Kultkontinuität im unruhigen 2. Jh. v. Chr.*, Artikel in bundel: *Zwischen Ost und West Neue Forschungen zum antiken Zentralasien*, Deutsches Archäologisches Institut (2013).
- R. Mairs
  - *The 'Temple with Indented Niches' at Ai Khanoum: Ethnic and Civic Identity in Hellenistic Bactria*, artikel in: *Cults, Creeds and Identities in the Greek City after the Classical Age*, University of Reading (2013).
  - *The Archaeology of the Hellenistic Far East: A Survey Bactria, Central Asia and the Indo-Iranian Borderlands, c. 300 BC – AD 100*, University of Reading (2013).
  - *Greek Identity and the settler community in Hellenistic Bactria and Arachosia*, *Migrations & Identities* 1.1 (2008).

- *Hellenistic India*, University of Cambridge (New Voices in Classical Reception Studies, Issue 1 2006).
- L. Martinez-Sève
  - *The Spatial Organization of Ai Khanoum, a Greek City in Afghanistan*, American Journal of Archeology 118 (2014).
- J.D. Mikalson
  - *Ancient Greek Religion*, Blackwell Publishing (2005).
- D. Potter
  - *Hellenistic Religion*, hoofdstuk uit “*A companion to the Hellenistic world*” ed. Andrew Erskine, Blackwell Publishing Ltd. (2003), p. 422
- M. Shenkar
  - *On the Temple of Oxus in Bactria*, artikel in tijdschrift: *Studia Iranica* 41 (2012, Hebrew University of Jerusalem, p. 135-142).
  - *Temple Architecture in the Iranian World in the Hellenistic Period*, artikel in bundel: *From Pella to Gandhara: Hybridisation and Identity in the Art and Architecture of the Hellenic East* (2011, Hebrew University of Jerusalem, p. 117-139).
  - *Temple Architecture in the Iranian World before the Macedonian Conquest*, artikel in tijdschrift: *Iran and the Caucasus* 11 (2007, Hebrew University of Jerusalem, p. 169-194).
- R. Strootman
  - *The Seleukid Empire between Orientalism and Hellenocentrism: Writing the History of Iran in the Third and Second Centuries BCE*, Nāme-ye Irān-e Bāstān 11/1-2 (2011-12): 17:35, University of Utrecht (2013).
- W.W. Tarn
  - *The Greeks in Bactria and India*, Cambridge University Press (1951).